

תוכן העניינים

8 | פתח דבר | דוד רוזנטל

חלק א: קטלוגים

12	הקדמה	דוד רוזנטל
42	קטעים מן הגניזה הקהירית בספריית ז'נבה	ברברה רוט-לונר
46	קטעי מקרא	יוסף עופר
58	הספרות התלמודית	דוד רוזנטל
58	קטעי משנה ומדרש	
66	קטעי תלמוד	
72	ספרות ההלכה	
76	קטעי תפילה, שירה ופיוט	שולמית אליצור
86	כתבי יד ספרותיים בערבית-יהודית	דוד סקליר
118	תעודות, איגרות וחיבורים אחרים	דוד רוזנטל

חלק ב: מחקרים

- 130 | הספרות התלמודית באוסף ז'נבה **דוד רוזנטל**
- 130 | א. קטעי משנה
- 150 | ב. קטעי תלמוד בבלי
- 168 | ג. קטע חדש מירושלמי ביכורים
- 176 | חידושים בחקר השירה והפיוט **שולמית אליצור**
- 176 | א. השירה והפיוט במזרח
- 200 | ב. שירת החול העברית בספרד
- 208 | מניין פסוקי המקרא של בן נפתלי **יוסף עופר**
- 224 | גיליון נוסף מ'ספר הגלוי' לרב סעדיה גאון **אברהם רוזנטל**
- 254 | פירוש רס"ג לדניאל **אהרן ממן**
- 262 | תשובות גאונים וראשונים **דוד רוזנטל**
- 262 | א. תשובות חדשות מרב שרירא ורב האי גאונים
- 271 | ב. תשובה חדשה מרבנו אלחנן ברבי חושיאל
- 280 | פלימפססט יווני מהמאה השישית **אורי יפתח פירנקו ואלכסנדרה טרקסל**
- 283 | רשימת הקטעים

פתח דבר

אוצר יקר נתגלה בספריית האוניברסיטה בז'נבה, עשרות דפים מהגניזה הקהירית שהגיעו במאה התשע עשרה לספרייה. האוסף מלמד על מגוון תחומים בחיי התרבות היהודית שהעסיקו את קהל היהודים במצרים ויש בו תעודות אותנטיות המאירות את חיי הקהילה במאות האחת עשרה והשתים עשרה. קהילת מצרים עשתה שימוש בכתבים ישנים – אולי מהגניזה – שהיו שמורים בבית הכנסת כבר במאה השתים עשרה. כך יש לפרש את דברי הרמב"ם בספרו משנה תורה (הלכות מלוה ולוה פרק טו הלכה ב): יש נוסחאות מן הגמרא שכתוב בהן [...] וטעות סופר הוא. ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים. וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן [...] והגיע לידי במצרים [!], מקצת גמרא [=דפים בודדים] ישנה, כתוב על הגוילים כמו שהיו כתבים קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה [=המאה השמינית].

כל קטעי הגניזה מהקשת הרחבה הזו שבאוסף נדונים בספר שלפנינו בידי חוקרים כל אחד בתחומו. בחלקו הראשון – קטלוגים – מפורט מצאי האוסף ובחלקו השני – מחקרים – סדרת מאמרים המציגים את החומר החדש העולה מהקטעים. מן הראוי לציין שבשל אופיו המגוון של החומר אין אחידות בקטלוגים, שכן אינו דומה זיהוי ורישום קטע מקראי (או קטע מהספרות התלמודית) שבו מציינים מראה מקום וגבולות הקטע, לפענוח וזיהוי קטעים מהספרות הכתובה בערבית יהודית או מקטעי השירה והפיוט כמו גם איגרות ותעודות שם נחשף תוכנם לראשונה.

כאן המקום להודות לכול אלה שסייעו בידי: אשתי, ימימה, עזרה על ידי בשתי הנסיעות לז'נבה, בחשיפת הקטעים ב־2006 ובבדיקתם לקראת פרסום ב־2008. אוצרת הספרייה בז'נבה הד"ר ברברה רוט־לוכנר, קיבלה אותנו במאור פנים והעמידה לרשותנו כל עזרה אפשרית. היא גם הפגישה אותנו עם משפחתה דניאל ואלכסה יעקובוביץ שהנעימו לנו את שהותנו בעיר.

בעיקר חב אני תודה לאלה שסייעו בזיהוי הקטעים בימים הראשונים כאשר סקרנותי לגבי הטמון באוסף הייתה בעיצומה. בראש ובראשונה לאחי ר' אברהם רוזנטל ולבנו ד"ר יואב רוזנטל, אליהם שלחתי מז'נבה תצלומים ראשונים בדואר אלקטרוני, כדי לאשש ולזהות דפים עלומים. ידידי פרופ' משה עסיס הקדיש מזמנו וזיהה לראשונה את החומר הכתוב בערבית־יהודית. פרופ' מנחם בן ששון קיבל לידי את חומר התעודות ואמור היה להשתתף בפרסומו אך בשל תפקידיו הציבוריים בכנסת לא הצליח להתפנות לכך. משנטלתי על עצמי את פרסום התעודות פניתי לפרופ' יהושע בלאו והוא ופרופ' סימון הופקינס נענו באדיבות רבה והתפנו ממלאכתם ותרגמו את התעודות הכתובות בערבית־יהודית.

ידידי פרופ' יעקב זוסמן, ליווה את כל שלבי המחקר, בעצתו ובשיתוף עמו נבחרו החוקרים שטיפלו בחומר, והוא עקב מקרוב אחר התוצאות. לפרופ' יוסי גייגר מסרתי את הטיפול בפלימפססט היווני, והוא הפנה אותי לאורי יפתח חוקר צעיר המתמחה בקריאת פלימפססטים שהפליא לפענח את הקטע והוא מפרסם אותו בקובץ.

התצלומים של הקטעים המופיעים בספר צולמו בחלקם (מ'1-60) על ידי צלם מטעם הספרייה בז'נבה, שאר הצילומים נעשו על ידי.

הוצאת מאגנס קיבלה על עצמה את הוצאת הספר וטרחה לשוות לו אופי אלבומי, תודה למנהלה חי צבר, למנהל ההפקה רם גולדברג, לד"ר אילנה שמיר מרכזת המערכת ולשרה המר שהתקינה. תודה מיוחדת לנעמי מורג שעיצבה את הספר בעינה הטובה והקפידה על הדפסתו מתחילה ועד סוף. למנהלי דפוס ארט פלוס חיים גרוס וצבי יוחנן על הטיפול המסור בהדפסת הספר. ותודה לעובדי הדפוס המסורים יהודית הלל, מרים נסים וירון שאול. דינה אלעד תרגמה מאמר מצרפתית וצופיה לסמן סייעה בעריכתו.

ד"ר דוד וימימה יסלזון מציריך-ירושלים נענו גם הפעם לפנייתי, ותרמו כדרכם, בעין יפה להוצאת הספר היוצא לאור בזכותם במתכונת זו. בהיותם קרובים למדעי היהדות בכלל ולממצאי העבר בפרט, הם צירפו את הכרך לספרייתם 'ספריית דוד וימימה יסלזון' אותה סדרה מיוחדת המפרסמת טקסטים מהעבר היהודי העשיר. הספר מוקדש לידידי הפרופ' יעקב זוסמן, שהגיע עד ז'נבה במנת לחקור את האוסף, אך לא הספיק לראותו קודם שחלה. לו היינו זוכים היה הוא מטפל בו. אנו מקדישים את מחקרנו לכבודו.

דוד רוזנטל

החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית

ב"ה, ירושלים, בין כסה לעשור תש"ע

הקדמה

דוד רוזנטל

אוסף קטעי הגניזה בספרייה הציבורית והאוניברסיטאית של ז'נבה (Bibliothèque Publique et Universitaire, Genève) כולל שלוש מאות וחמישים דפים מהגניזה הקהירית. האוסף נקנה בקהיר בשנת 1896/7 (שהוא התאריך 'הרשמי' של גילוי הגניזה בידי ש"ז שכטר) בידי פרופ' ז'יל ניקול (Jules Nicole), פפירולוג מאוניברסיטת ז'נבה, שיצא לתור אחר פפירוסים יוניים.

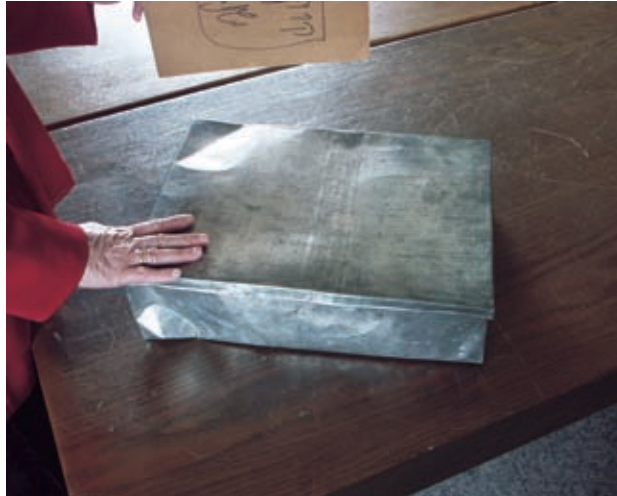
כ'נספח' לחומר היווני שקנה, ציידו אותו המוכרים בקופסת פח מלאה כתבים יהודיים. על קופסת הפח רשומה כתובת האומרת: 'טקסטים עבריים, קטעי קלף ונייר (מהמאה השלוש עשרה?) שמקורם בית הכנסת בקהיר, נקנו בשנת 1896-1897 בקהיר, מפיליפ (Philippe) על ידי ז'יל ניקול. הם זוהו בחלקם על ידי אלבר ניקול באוקספורד ב-1898 תחת השגחתו של פרופ' נויבאואר'.

מאז שהגיע האוסף לז'נבה ועד היום, משך מאה ועשר שנים, הייתה קופסת הפח 'גנוזה' בספרייה, בלא שאיש ידע על קיומה. לפני כחמש שנים במסגרת המפעל הגדול לחקר פפירוסים יוניים המצוי בספרייה האוניברסיטה החליטו להחזיר מחדש את פרסומיו של פרופ' ניקול. משניערו את ממצאיו נתגלתה גם קופסת הפח (ראה על כך להלן במאמרה של ב' רוט-לונר).

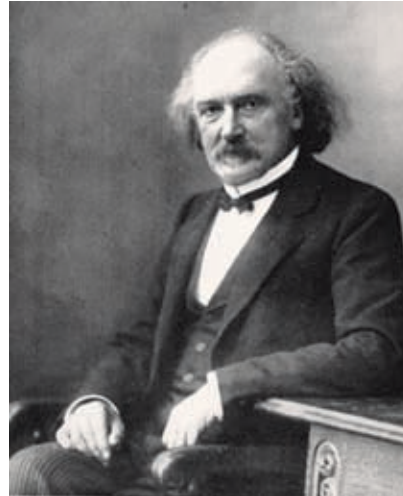
כבר על פי צורתו החיצונית, אוסף כזה של דפים גדולים ושלמים, שנרכש במועד קרוב לגילוי הגניזה, נחשב לחומר המשובח של הגניזה. שכן, ראשוני החוקרים שטיפלו בגניזה עסקו כולם בקטעים הגדולים והשלמים, וככל שהרחקנו בזמן מהימים הראשונים של הגניזה, אנו עוסקים יותר ויותר בדפים קרועים וחלקי דפים עד השרידים הקטנים ביותר. בימים אלה, לאחר שרשמו וקטלגו את רוב רובה של גניזת קהיר וכבר חשבנו שיש בידנו מידע על כל הכלול בגניזה, נזדמן לפנינו קוריז מיוחד, ומתגלה פתאום אוסף חדש.

לד"ר בנימין ריצ'לר, מנהל המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים, נודע שאספן יהודי הוריש אוסף גדול של ספרים וכתבי יד לספרייה בז'נבה. הוא כתב להנהלת הספרייה לדעת מה הגיע, והוסיף ושאל: האם מאז הרכישה האחרונה לפני עשרים שנה קנתה הספרייה כתבי יד עבריים? אוצרת כתבי היד בספרייה, ד"ר ברברה רוט-לונר, אמנם השיבה לו שלא קנו כתבי יד חדשים, אבל סיפרה לו על 'התגלותה מחדש' של קופסת הפח.

ידידי פרופ' יעקב זוסמן מהמחלקה לתלמוד באוניברסיטה העברית, העומד בימים אלה בשלב הסיום של תיעוד וקטלוג כל כתבי היד התלמודיים המצויים בעולם, קטלוג הכולל את כל כתבי היד השלמים, קטעי הגניזה וקטעים מספריות אירופה (קרוב לתשעת אלפים כותרים), יצא לז'נבה לבדוק את האוסף שהתגלה, למסור דין

קופסת הפח

ז'יל ניקול

וחשבון על טיבו ולהשלים ולכלול את דפי התלמוד החדשים, אם ימצאו, בקטלוג שלו. פרופ' זוסמן חלה בז'נבה לפני שזכה לראות את האוסף. לבקשתו יצאתי לבדוק, לזהות ולתעד את האוסף. האוסף שנתגלה כולל קטעים מרוב תחומי הספרות המצויים בגניזה: מקרא, תרגומי מקרא, פירושי מקרא (בערבית) וחיבורי מסורה; משנה, תלמוד, מדרש, חיבורי גאונים; ספרי הלכה, תפילה שירה ופיוט, תעודות היסטוריות, מכתבים, שטרות וספרות הכתובה בערבית-יהודית. גם היחס הכמותי בין תחומי הספרות שבאוסף דומה ליחס השורר ביניהם בגניזה הקהירית כולה. כבר בבדיקה הראשונה של החומר עלה שיש באוסף קטעים חדשים בעלי עניין מיוחד, בתחומי מחקר מגוונים. דין וחשבון ראשוני על כל המצוי באוסף מסרתי מייד עם שובי מז'נבה בשתי כתבות במוסף תרבות וספרות של 'הארץ'.¹

מוצא הקטעים ומצבם

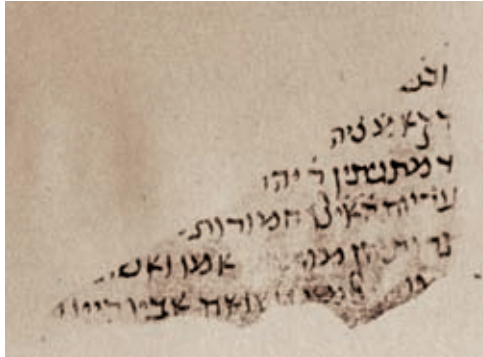
כאמור, מוצאו של האוסף בגניזה הקהירית. הקטעים נתלשו אפוא מכרכים שדפיהם נתפזרו והגיעו לספריות שונות בעולם. כך, למשל, בעזרת עבודת האיסוף העצומה של ידידי פרופ' יעקב זוסמן, שאסף במשך עשרות שנים את כל כתבי היד וקטעי הגניזה התלמודיים ב'אוצר כתבי היד התלמודיים' (בדפוס), ניווכח שהקטעים שלנו משלימים טפסים שעלה בידינו לצרף את דפיהם אחד לאחד מאוספי הגניזה הפזורים בספריות שונות בעולם. ממסכת יבמות לדוגמה יש בידינו היום טופס המורכב מלמעלה מעשרים ושמונה קטעים שהם כשלושה רבעים מהמסכת, מסכת שהיא אחת הגדולות בש"ס. לקטעים מטופס זה של מסכת יבמות המפוזרים בספריות קמברידג', אוקספורד, ניו יורק וסנקט פטרבורג, נוסף עכשיו דף בז'נבה. לקטע אחר בז'נבה ממסכת סנהדרין יש שישה עשר קטעים משלימים, המפוזרים בקמברידג', אוקספורד, מינכן וניו יורק.

1 אחת בכ"ח באייר תשס"ו (26 במאי 2006) והשנייה בי"ג בסיוון תשס"ו (9 ביוני 2006).

בעזרת קטלוג 'אוצר כתבי היד התלמודיים', יש בידנו היום לצרף אפילו קרעים קטנטנים שנתלשו מהטופס ולצרפם לדפי המקור ממנו נתלשו. שתי דוגמאות מובהקות לכך באוסף ז'נבה: הדף שלנו ממסכת יבמות (כ"י 57) פגום בתחתיתו, והנה בספריית האוניברסיטה של אוקספורד מצוי טופס (Heb. d. 20/1-25) שנסרך לו שריד מדף נוסף שמקומו בטופס בין הדפים 8-9. מתברר שאותו שריד הוא שמשלים את הדף שנמצא בז'נבה, ועל ידי הדבקתו אפשר לצרפו ולקרוא ולהשלים את נוסחו.

קטע ז'נבה, כ"י 57

קטע אוקספורד Bodleian Library, University of Oxford, MS, Heb. d.20, fols. 8-9

אותה תופעה חוזרת גם בקטע ממשכת חולין (כ"י 150) שהוא פגום בחלקו העליון. בספריית המוזאון הבריטי בלונדון ישנו שריד קטנטן (B.L.Or 10797/22) המשלים בדיוק את הפגימה שלנו ועל ידי צירופו מתקבלת התמונה השלמה של הדף:

תיארוך הקטעים

בין הקטעים שבאוסף יש מספר גדול באופן יחסי של קטעים בעלי תאריך או כאלה המאפשרים לקבוע את זמנם ומוצאם.

1. התאריך הברור ביותר הוא גט משנת 1166 (כ"י 123) וכך נאמר בו:

בחמשה בשבב דהוא תמניא יומי לירח / תמוז דשנת אלפא וארבע מאה ושבעין ושבעה / שנין
לשטרות בפסטאט מצרים דעל נילוס נהרא / מותבא אנא יוסף הכהן בר' סעדיה הכהן נ'ע'... כו' כו'

ובסופו חתומים העדים: מבורך בר נתן החבר ז'ל' / שלמה הלוי בר שמואל נ'ע'.
לא רק פסטאט, מצרים, של שנת 1166, אלא גם העדים מוכרים: מבורך בר נתן החבר, הוא חכם בבית מדרשו של הרמב"ם בפוסטאט, שנזכר למשל בין עשרת החכמים שחתמו יחד עם הרמב"ם בשנת 1167 (שנה אחת אחרי כתיבת הגט שלנו) על החרם בעניין הטבילה,² אותו חרם שהחרימו בעקבות העובדה שיהודי מצרים הסתפקו ב'ציקה' (כמנהג הקראים), היינו שאישה 'טהורה' (לדעתם) יוצקת מים על הטמאה טומאת נידה, או שבאו במים שאובים ולא נזקקו לטבילה במקווה. הרמב"ם יוצא בתקיפות בחרם כנגד כל אישה שלא תטבול במי מקווה ולא תשב שבעה נקיים שתפסיד את כתובתה. הרביעי בין החותמים על החרם הוא מבורך בן נתן החבר, העד שלנו.

העד השני שלמה הלוי בר שמואל הוא כנראה סופר בית הדין, וייתכן שהוא גם אותו סופר שהעתיק את הלכות הרי"ף לקידושין החותם את שמו בקולופון של קטע הגניזה TS AS 77.252

כ"י 123

2 תשובות הרמב"ם, יוצאות לאור, מוגהות ומתורגמות בתוספת הערות מאת יהושע בלאו, ירושלים תש"ך, עמ' 434-444.

2. על פי קטלוג 'אוצר כתבי היד התלמודיים' קטע מהלכות הרי"ף לפרק ראשון של כתובות (כ"י 127) אף הוא יצא מתחת ידו של מעתיק הלכות הרי"ף לקידושין שלמה הלוי בר שמואל, ואפשר אם כן (על פי מס' 1 לעיל) לקבוע את זמנו של כתב היד למחצית השנייה של המאה השתים עשרה.

3. בסוף קונטרס בן 13 דפים בעניין המזלות (כ"י 119), מובא פיוט בלתי ידוע בארמית (ראה בקטלוג הפיוט) 'מתיק מרירי / ושרי אסירי', המסיים בציון מפורש של תאריך: 'בשתא דהיא אלפא וארבע מאה וחמשים ותשע לשטרירי'. היינו, 1148.

4. אותה קינה מרגשת שפייט ר' ישועה החבר ברירבי נתן מעזה על מות בנו יאשיהו, שמאז פרסמה מ' זולאי בשנת 1937 והולכת ומתגלה קמעה קמעה בדפי הגניזה, זיכה אותנו אוסף ז'נבה בקטע נוסף ממנה. ש' אליצור זיהתה את קטע כ"י 3 כדף משלים לפסיפס הפיוט. הפיוט הוכר על ידי זולאי כאוטוגרף³, ומכיוון שבפיוט עצמו מצוין תאריך פטירת הבן 'יום ששי י"ט באדר ב' בשנת ד' תשפ"ו' (1026), הרי הוא למעשה הקטע בעל התאריך המוגדר הקדום ביותר באוסף ז'נבה.

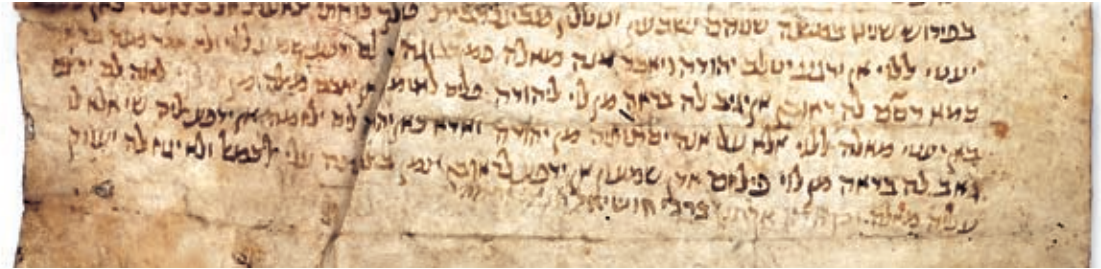
כ"י 3

כ"י 119

3 ראה להלן מאמרה של ש' אליצור, 'חיידושים בחקר השירה והפיוט'.

5. אין ספק שהחשובה שבתעודות שנתגלו באוסף היא שאלה לרבנו אלחנן ברבי חושיאל ותשובתה בצדה (כ"י 39): 'שאלה לפני אדונינו הרב המובהק ראש כל בית דין [...] וקימיה'. השאלה נכתבה ערבית וכן גם התשובה והיא עוסקת בדיני ממונות בענייני שותפות בין סוחרים. השאלה מסתיימת במילים 'יורנו רבינו מה הדין והמ' יכפיל שכרו וימלא שברו אמן וכן יהי רצון'. בסוף התשובה נחתם: 'וכן הדין אלחנן ברבי חושיאל ת'נצ'ב'ה'. אם אמנם זה המכתב המקורי שיצא מבית דינו של רבנו אלחנן (ולא העתק ממנו), או אולי רק חתימה מקורית של רבנו אלחנן (ראה בדבריי להלן בפירוט על המכתב), הרי לפנינו תעודה מהמחצית הראשונה של המאה האחת עשרה.

כ"י 39

6. קטע ז'נבה מס' 36 הוא מכתב לר' מבורך ור' משה הנגיד. הוא פותח במילים:
 [לגדול]ת קדשת מרנו ורבנו אדוננו מבורך אלוף הבינות חכם הישיבה סנ[הדרא רבה]⁴
 [ולכ]בוד גְדֹלְתִי קדשת מרנו ורבנו אדוננו משה הנגיד
 נזכרים שם עוד 'בית דינו של ר' נהראי ז"ל' וכן 'מר'ור' יעקב הידוע בן גמיע נ'ע'.
 זמנה של התעודה הוא המחצית הראשונה של המאה השתים עשרה, שכן רבנו מבורך [בן סעדיה] ובנו
 רבנו משה הם נגידים במצרים במאות האחת עשרה והשתים עשרה⁵ (העמיד אותי על כך בשעתו פרופ'
 מנחם בן-ששון).

כ"י 36

4. ההשלמה על פי מכתב מאברהם ברבי שבתאי שנשתמר בקטע גניזה TS 32-8. פורסם על ידי J. Mann, *The Jews in Egypt*, Vol. II, pp. 257-259 ושם ממוען המכתב אל 'מושב הדרת יקרת מ' רנו ורבנו אדוננו משה הנגיד הגדול נגיד עם ייי צבאות שר השרים ונגיד הנגידים [...] בר כבוד גדלת קדשת מרנו ורבנו מורינו אדוננו מבורך צורבא מרבנן סנהדרא רבא דגל הרבנים זצ"ל, וכך שוב בתוך המכתב שורות 25-28: 'אדוננו משה הנגיד הגדול [...] בן כבוד גדולת קדושת מרנו ורבנו אדוננו מורנו וכתרנו מבורך אלוף הבינות חכם הישיבה שר השרים ונגיד [הנגידים מעוז] כל בית ישראל סנהדרא רבא רוח ייי תניחנו עם שבע כיתות שלצדיקים בגן עדן'.
 5. ראה עליהם להלן בקטלוג התעודות.

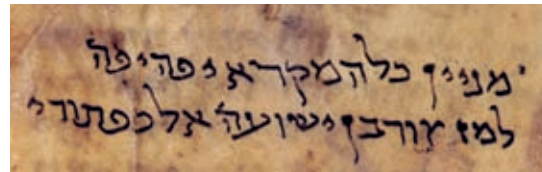
7. הקדום בכתבי היד שבאוסף שאת זמנו אפשר לשער, הוא קטע הפלימפסטט (כ"י 17). בבדיקה שערך ד"ר אורי יפתח פירנקו מהחוג ללימודים קלסיים באוניברסיטה העברית (ראה להלן, המאמר 'פלימפסטט יווני מהמאה השישית'), מצא שמתחת לטקסט העברי (שהוא אוסף פיוטים, ראה עליו בקטלוג הפיוט) ישנו חיבור הגיוגרפי ביוונית מהמאה השלישית או הרביעית, שבו מתאר מאמין נוצרי את סירובו לפקיד רומי המצווה עליו להשתחוות לצלמו של הקיסר. זמנו של הפלימפסטט, על פי צורת הכתב היווני, הוא ראשית המאה השישית.

קטע הפלימפסטט בן ארבעה העמודים, הכתוב על קלף, הצית כבר בימים הראשונים של רכישת האוסף את סקרנותו של א' נויבאואר שסייע בידי אלבר ניקול (בנו של רוכש האוסף) בזיהוי חלק מהחומר (ראה על כך להלן במאמרה של ב' רוט-לורנר). ובל נשכח שהתפנית החיובית שחלה אצל זלמן שכטר 'מגלה הגניזה' ביחס לגניזת קהיר, הייתה בזכות קטעי בן סירא וכמה פלימפסטטים יוונים.

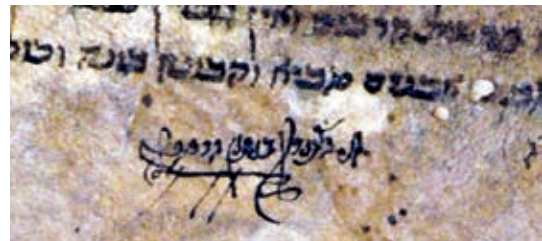
לא להאריך להוסיף חתימות ורשימות בעלים, אחת בשולי הדף של משנה תורה לרמב"ם בהלכות נזקי ממון (כ"י 68), בכתבה ספרדית רהוטה, והשנייה חתימת בעלים על החיבור החדש בענייני מסורה של בן נפתלי (כ"י 80): 'למז צורבן ישועה אלכפתורי'. עוד חתימת בעלים נמצאת על קטע מקרא מספר ויקרא (כ"י 1) שרשם כנראה מתלמד בכתבה ואולי הוא החותם: 'אבו אלחסן מחפוט בר אברהם סט'.

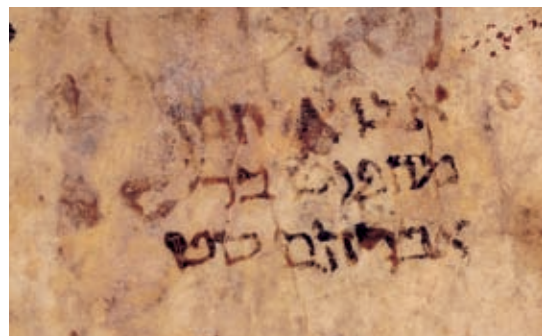
כ"י 17

כ"י 80

כ"י 68

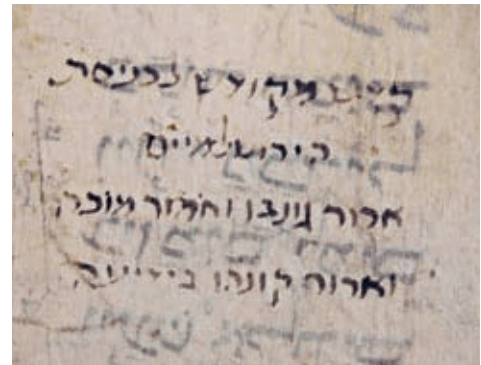
כ"י 1

קטעי מקרא

יש באוסף יותר משישים קטעי מקרא. המיוחד בקטעי ז'נבה הוא שהם גדולי ממדים ושמורים היטב. קטעי המקרא נתלשו רובם מ'מצחפים'. היינו, ספרי מקרא מנוקדים ומוטעמים בטעמי מקרא, עם הערות מסורה גדולה וקטנה, כתובים משני צדי הקלף. אפשר שגם הם שימשו לקריאה בציבור בבית הכנסת.⁶ רק קטע אחד (כ"י 149) שרד כנראה מספר תורה, שכן הוא כתוב על צד אחד בלבד (ראה תצלום להלן עמ' 49). בקטע אחר (כ"י 133), שהוא הדף הראשון מספר בראשית שנתלש מ'כתר' תורה, כתוב על צדו החיצון: [קדש] מקודש לכניסת הירושלמיים. ארור גונבו. ארור מוכרו. וארור קונהו בידיעה.⁷

כ"י 109

כ"י 133

6 בבית הכנסת של השאמיים בקהיר קראו בשבתות קריאה כפולה, גם לפי מנהג ארץ ישראל (לפיו סיימו את קריאת התורה אחת לשלוש שנים) וגם לפי מנהג בבל (אחת לשנה). על פי אמנה שנחתמה בקהיר בשנת 1211 (פרסמה בשלמותה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, 218 ואילך; ושם עמ' 293 ואילך) עולה שאת מנהג ארץ ישראל המקורי שלהם קראו השאמיים מספר תורה, ואילו את הקריאה הבבלית, החד-שנתית, קראו מתוך מצחפים (שם, עמ' 219, שורות 5-7).

7 הקדשה דומה פרסם י' מאן J. Mann, *Texts and Studies*, Cincinnati 1931, p. 57: 'זוה החמש עם ספר יהושע ומלכים יהיה קדש לאלהי יש' בקהל טמן לא ימכר ולא יגאל עוד לעולם ... שילמדו ממנו ויקראו עליו במושב ובבית אבל וברוך שומרו וברוך מצניעו. והלומד ממנו והקורא בו. וארור מוכרו וארור קונהו וארור מי ישימהו משכנו לו. וארור גונבו ומצואו מקדושתו'.

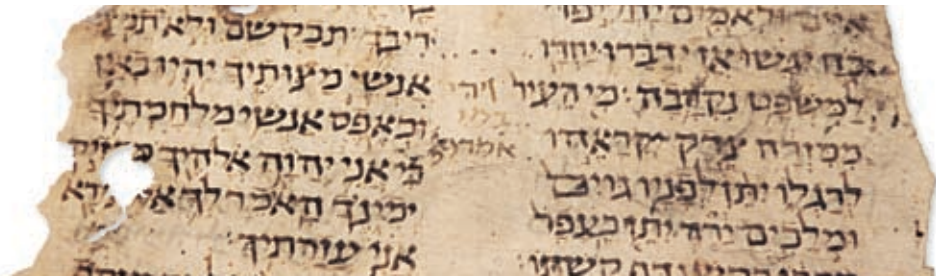
כלומר, הספר שייך לקהל בית הכנסת שנהגו כמנהג ארץ ישראל. ואמנם נמצאו בז'נבה קטעי מקרא שמרישום ההפטרות בהם עולה מנהג קריאת ההפטרות כמנהג ארץ ישראל. חמישה קטעים באוסף ז'נבה הם קטעי הפטרות. ארבעה על פי המנהג הבלבי ואחד על פי המנהג הארץ ישראלי, שיחזור קריאת התורה וההפטרות של מנהג ארץ ישראל – על פי כתבי יד וקטעי גניזה – נעשה על ידי פרופ' יוסף עופר, שפרסם בעבר את גבולות פרשיות השבוע וההפטרות המתאימות לכל שבת.⁸ קטע אחד באוסף שלנו (כ"י 147) נתלש מספר הפטרות על פי מנהג ארץ ישראל, מנהג המחלק את מה שאנו מכירים כפרשת 'מקץ' ליחידות קטנות יותר כשהסופר מציין בכל סדר את ההפטרה הראויה לה: הראשונה שמופיעה במקוטע בדף שוחזרה על ידי עופר כהפטרה לבראשית מא:38, שהוא סדר 'הנמצא כזה' ומפטירים בישעיה יא:2; השנייה בראשית מב:18 סדר 'זאת עשו וחיו – מפטירים בישעיה [נ:10]'; השלישית בראשית מג:14 סדר 'ואל שדי יתן – בירמיה [מב:12]'; הרביעית בראשית מד:18 מתחיל סדר 'ויגש אליו – ומפטירים ביהושע [יד:6]'.

כ"י 147

8 י' עופר, 'סדרי נביאים וכתובים', תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 155-189.

אבל ישנה עדות נוספת על קריאה ארץ ישראלית. קטע שנתלש מספר ישעיה (כ"י 145), המכיל את הפרקים מא-מד, צוינו בו בשולי הדף שמות הסדרים שקטעי המקרא משמשים להם כהפטרות. בצד ישעיה מא:2 צוין: 'ויהי בימי אמרפל' (בראשית יד:1); בצד ישעיה מב:7 צוין: 'צא מן התיבה' (בראשית ח:15), אלה הם סדרים והפטורות ידועים על פי מחזור הקריאה התלת שנתי.

כ"י 145

תרגומי מקרא

נמצאו שבעה קטעי תרגום למקרא, ארבעה בארמית ושלושה בערבית-יהודית. שלושה קטעים מתרגום אונקלוס הארמי: האחד (כ"י 117) כולל שני דפים מתרגום אונקלוס לויקרא פרקים כב-כג. הסופר מביא פסוק ותרגומו. האחר (כ"י 53) מצטט רק את המילה הראשונה שבפסוק ומביא את תרגום הפסוק כולו. הקטע כולל דף אחד מתרגום אונקלוס לבראשית כו-כז. והשלישי (כ"י 4) הוא קטע בן שני דפים מתרגום אונקלוס לשמות פרקים ח-י. התרגום אינו רצוף אלא מלקט מכל פסוק מילים לתרגום. לדעת עופר נזכרות מילים שראו להעיר על הגרסה המדויקת בהן.

כ"י 4

כ"ו' 50'

ועוד קטע אחד (כ"ו' 50) בן שני דפים מתרגום יונתן ליחזקאל פרקים כא, ל-לא מנוקד ניקוד בבלי גם במקרא גם בתרגום. מתרגומי המקרא לערבית נמצא דף אחד (כ"ו' 48א) כולל קטע מתרגום איוב לפרקים כב-כג, שאינו זהה לא לתרגום רס"ג, גם לא לתרגומו של יפת בן עלי. קטע גדול יותר (כ"ו' 125) בן שישה דפים כולל תרגום רב סעדיה גאון לספר שמות פרקים יג-טז. מסרתי צילום מקטע זה לפרופ' אליעזר שלוסברג מהחוג לערבית באוניברסיטת בר אילן, השוקד על מהדורה ביקורתית של תרגום רס"ג לתורה. מאוסף קטעי הגניזה שבידו מתברר שאין בידו השלמות לטופס ממנו נתלשו שישה דפים אלה. קטע חשוב באוסף שלנו (כ"ו' 8) הוא מהתרגומים היהודיים-ערביים הקדומים ביותר הקיימים למקרא. הקטע בן שני דפים כולל תרגום משלי א-ג ומצטרף אל חמישה קטעים נוספים שנתלשו מאותו טופס, כתובים בכתב פונטי מהמאה העשירית (אחד פורסם על ידי פרופ' י' בלאו). מסרתי את הקטע לפרופ' בלאו ופרופ' ס' הופקינס העוסקים בהוצאתם לאור של כל הקטעים מטופס זה של התרגום. את תיאור קטעי המקרא, התרגומים וההפטרות כמו גם את זיהוי חיבורי המסורה מסרתי לפרופ' יוסף עופר, שהכין את הקטלוג לקטעי מקרא והוא שיחד מאמר בשם: 'מניין פסוקי המקרא של בן נפתלי'.

תשובות גאונים

וראשונים

דוד רוזנטל

א. תשובות חדשות מרב שרירא ורב האי גאונים

כ"י 49

תשובות גאונים

שני דפים מחוברים לא רצופים של תשובות גאונים. הדף הראשון 49 א-ב מכיל תשובות חדשות מרב שרירא ורב האי גאונים. התשובות נזכרו אמנם בספרות, אבל לנוסחם לא זכינו עד שנתגלו עתה. כל התשובות הן מקונטרס תשובות אחד שנשלח למצרים ורשימה מקונטרס זה עצמו נתגלתה זה מכבר ונדפסה בסוף המאה התשע עשרה על ידי ש"א ורטהיימר.¹ הרשימות שחשף ורטהיימר מקורן בגניזה הקהירית כמו שכתב ורטהיימר בלשונו הציורית: 'התשובות הגאונים הקדמונים אשר אני מביא בזה ... ליקטתי לי אחת לאחת ... מתוך אלפי רבבות גלמי קונטרי' כת"י אשר הורמו מערמת עפר ארץ מצרים מבית גניזת הספרים אשר ה' שם בימי קדם ונגלתה לפני שנים אחדות',² ושם הוא מתאר את 'הקונטרס הכ' מכיל רשימות קצרות משו"ת הגאונים כת"י, אשר כותבם ה' לפניו ששה ספרים כת"י מלאים תשובות מהגאונים, ומהם עשה לו למזכרת מפתחות התשובות ואף כי המפתחות האלו קטנות מאד בכמותן, ומי יתן והיה כי זכינו לראות תשובת הגאונים האלה בצלמם ודמותם, כי אז ראינו אור בהיר'.³

כאמור, זכינו ותשובות מתוך הקונטרס השישי שהכיל י"ד תשובות עלו בז'נבה. התשובות שלנו מופיעות במפתח התשובות אצל ורטהיימר, החל מהתשובה החמישית: 'ה' הבת נוטלת עישור נכסים ממקרקעי וממטלטלי. ו' כתובת בנין דכרין נוהגת בזמן הזה או לא. ז' והא דאמרי ליה לרב אשי ליקדיש לן מר. ח' ומי שיש לו בת ואמר בשעת מיתתו'.

1 קהלת שלמה, ירושלים תרנ"ט (1889) (להלן: קהלת שלמה), עמ' עב. י' מאן ראה את כתב היד שממנו הועתקו הרשימות, בירושלים בשנת 1927/8 כשביקר אצל מר א' אדלר שקנה את כתב היד, ופרסם תיקונים ממנו בתרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 240, סעיף 10; פרופ' ש' עמנואל מסר לי שכתב היד נמצא כיום בסמינר בניו יורק וסימנו שם Rab 2259.

2 קהלת שלמה, פתח דבר, עמ' ד.

3 שם, עמ' יג. וראה גם עמ' ה.

הזהות בין רשימת המפתח לדף שלנו אינה רק בסדר הבאת התשובות, אלא גם בסימניהן. התשובה הראשונה לפנינו קטועה וראשה חסר, היא החמישית בקונטרס המקורי. התשובה שלאחריה בשורה 9 מעוטרת באות וי"ו, כלומר היא השישית בקונטרס המקורי. בשורה 27 מתחילה התשובה השביעית, אלא שהאות זי"ן נפגמה, כמו גם תחילת התשובה, אבל בשורה 47 שוב חוזרת ומופיעה האות ח"ת לציון התשובה השמינית בקונטרס. ייחוס התשובות לרב שרירא ולרב האי גאונים בטוח ומיוסד על שלושה אדנים: הראשון, בקונטרס רשימת השאלות בקהלת שלמה, עמ' עב, כתוב מפורש בראשו: 'הששי למצרים תשובת אדונינו שרירא ואדונינו האי גאון ואב ז"ל'.⁴ ב. התשובה השישית בקונטרס, בעניין כתובת בנין דכרין האם היא נוהגת בזמן הזה או לא, מצוטטת בקיצור על ידי מר רב דוסא גאון ז"ל על שם רב האי גאון. ומהציטוט המקוצר נראה שהיא מילה במילה התשובה שלפנינו. דברי רב דוסא גאון מובאים על ידי הריב"ש בחידושו לכתובות, כמו שכתב בשו"ת שלו סימן קו.⁵

התשובה השביעית בקונטרס בעניין ברכה ארוכה על היין, גם היא נזכרת על שם רב האי גאון. לראשונה נודעה מחיבור שניזון מכתבי יד עתיקים של פירוש רש"י על קלף 'שנים נושנים. מהרבה מאות שנים. אשר היו ספונים וטמונים. תח"י [=תחת ידי] גדולי הרבנים. צדיקים וחסידים. חכמי ק"ק הספרדים. דפעה"ק תובב"א'. ר' שניאור זלמן שניאורסון פרסם בירושלים בשנת 1879 את חיבורו 'נמוקי שזבנ"י' על פירוש רש"י למסכתות פסחים ונדה ושם על פסחים קו ע"א העתיק את פירוש רב האי ז"ל, ובשלמותה - בלא זיוף ואף לא בעיבוד - מובאת השאלה והתשובה בחיבורו של ר' משה בוטריל.⁶ ושתי ההבאות תואמות את התשובה השביעית שלפנינו.

בדף השני 49 ג-ד מועתקות שתי תשובות של רב האי המצויות בידינו בכמה מקבילות: בצורתן המלאה ביותר עד כה, נדפסו על ידי יואל מילר בקובץ תשובות גאוני מזרח ומערב,⁷ ובצורה מקוצרת בתשובות גאונים הרכבי,⁸ והתשובה הראשונה בלבד (שורות 1-15) נדפסה כבר ע"י רח"ש הורוביץ,⁹ ונזכרת לראשונה אצל ר' יוסף קארו בבית יוסף לחושן משפט סי' רעה.¹⁰

בתחילת הקונטרס בתשובות הגאונים הרכבי (עמ' 14) לפני סימן לו כתוב: 'שאלות ששאלו אחינו תלמודי חכמ' שבמדינת תלמסאן מארץ מבוא השמש'. ולא נאמר למי נשלחו ומי הגאון המשיב. כלומר, הכותרת מקוצרת ואכן נמצאת שלמה יותר בתורתן של ראשונים, עמ' 31, סימן ט: 'שאלה זו ששאלו אחינו תלמידי חכמים שבמדינת תלמסאן מארץ מבוא השמש יצאה לפנינו אל שער ישיבת הגולה אל ב"ד הגדול של כל ישראל לפני אדונינו האי ראש ישיבת גאון יעקב חמוד אדונינו שרירא חמוד אדונינו חנניה חמוד אדונינו יהודה ראש ישיבת גאון יעקב נכד ראשי ישיבות וראשי גלויות של כל ישראל' וכו'. כך גם היה רשום בטופס שממנו הועתקו התשובות בתשובות גאוני מזרח ומערב.¹¹ התשובה נכתבה אחרי שנת 1004, על פי מה שכתוב בשאלה: 'הביא ראובן כתובת אמו והיא זמנה בשנים בכסלו שנת י"ג והביא כתב אחר וכתוב בו נולד פל' בני ארבעה ימים לניסן שנת י"ד. אמר לו הקטן י"ו היה ואתה עשית אותו י"ד'. וכמו ששיער הרכבי, י"ג היינו אלף שי"ג לשטרות = 1001.

4 להלן הערה 12.
 5 וכך כתב הריב"ש: 'זאני אכתוב לך מה שכתבתי מזה בחדושי כתובות שלי חברתי בברצלונה מעט זמן קודם העתקתי משם לסרקסטה, וזה הלשון וכו', ראה להלן הערה 18.
 6 ראה י' זוסמן 'שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטריל', קובץ על יד, סדרה חדשה, ו' (תשכ"ו) עמ' 329-330; וראה בדיון על התשובה שם, עמ' 286, וראה להלן הערה 21.
 7 יואל מילר, תשובות גאוני מזרח ומערב, ברלין תרמ"ח (להלן: גמו"מ), סימנים קלה-קלו.
 8 א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ד (להלן תשג"ה), סימן לח.
 9 ח"ש הורוביץ, תורתן של ראשונים, ח"ב, ברלין תרמ"ב, עמ' 33, סימן יא.
 10 ראה תשובות גמו"מ, סימן קלה, הערה א; ובהערות למפתח תשובות הגאונים שלו, עמ' 39, הערה ד.
 11 ראה על כך בהערות מילר לסימן קלג, הערה א, שם הביא את הכותרת המקוצרת ללא תולדות רה"ג.